УДК 82-821

Ә.Х. Алиева,
Г.Н. Зәйниева

Г. ИБРАҺИМОВНЫҢ ЯҢА БАСМАСЫ

В статье освещаются вопросы, связанные с подготовкой к изданию первых пяти томов пятнадцатитомного академического собрания сочинений классика татарской литературы Галимджана Ибрагимова. Определяются новации нового издания, отличающие его от предыдущего восьмитомного собрания сочинений. Выделяются произведения писателя, ранее не включенные в собрание сочинений писателя, а также не опубликованные в восьмитомном собрании сочинений варианты отдельных произведений («Татар хатыныниләр күрми», «Безнең көннәр»). Акцентируется внимание на принципах передачи языковых особенностей источников (орфографии, пунктуации).

Делается вывод о том, что новое академическое издание восполняет существующие в текстологии Г. Ибрагимова лакуны и открывает новые возможности для исследователей его творчества.

Ключевые слова: Г. Ибрагимов, татарская литература, академическое издание, текстология произведений Г. Ибрагимова, вариант, редакция.

The article covers issues related to the preparation for publication of the first five volumes of the fifteenth academic collection of works by the classic of Tatar literature Galimdzhan Ibrahimov. The innovations of the new edition that distinguish it from the previous eight-part collection are determined. The works of the writer that were not previously included in the collected works of the writer, as well as the versions of certain works not published in the eight-volume collection of works («Tatar Hatyny nilər kүrmi» – «What just does not happen with Tatar woman», «Bezneng kenner» – «Our days») are highlighted. Attention is focused on the principles of the transfer of sources' linguistic features (spelling, punctuation).

It is concluded that the new academic publication fills the lacunae existing in G. Ibrahimov's textology and opens up new opportunities for researchers of his work.

Keywords: G. Ibrahimov, Tatar literature, academic publication, textual works of G. Ibrahimov, version, editorial.

Күренекле язучы, яңа татар әдәбиятына нигез салучыларның берсе, кабатланмас талант иясе Г. Ибраһимовның (1887–1938) иҗади һәм сәяси эшчәнлеге социаль һәм иҗтимагый алмашынулар, революцияләр чорына туры килә. Аның иҗаты тулаем алганда шул чорны чагылдыра. Бу – чын мәгънәсендә, тарихи-әдәби-мәдәни тормышның Г. Ибраһимов әсәрләрендә яктыртылышы. Аның иҗаты татар халкының иң күркәм традицияләрен гомумкешелек мәдәниятенең алдынгы казанышлары белән янәшә куя, баета.

Г. Ибраһимов – XX гасыр башы, 1920–1930 еллар иҗтимагый хәрәкәтендә һәм әдәби процессында күренекле урын тоткан шәхесләрнең берсе. Ул әдип һәм публицист буларак та, киңкырлы

галим, җәмәгать һәм сәясәт эшлеклесе сыйфатында да татар җәмәгатьчелегендә танылу ала. Үзе исән вакытта ук татар әдәбияты классигына әйләнеп, иҗаты татар әдәбиятын үзгәртүгә, камилләштерүгә хезмәт итә. Тел белеменә һәм әдәбият белеменә (теориясенә һәм тарихына) караган, педагог һәм методист буларак тел һәм әдәбият укыту мәсьәләләрен яктырткан, XX гасыр башы татар иҗтимагый хәрәкәте тарихын тикшерүгә багышланган хезмәтләре, шул дәвернең әһәмиятле тарихи һәм мәдәни вакыйгаларын тирән анализлаган яисә күзәтү ясаган публицистик язмалары бүгенге көндә дә актуальлеген югалтмаган. Шул сәбәпле, Г. Ибраһимовның бай гыйльми һәм иҗади мирасын текстологик яктан эшкәртеп, тулыландырылган басмаларын әзерләү – заман таләбе, бүген гуманитар фәннәр алдында торган мөһим мәсьәләләрнең берсе.

Әле XX гасырның 20–30 нчы елларында, рус классиклары әсәрләренең тулы басмаларын әзерләү үрнәгендә, татар классик әдипләренең дә күптомлыкларын китап итеп бастыру башлана. 1929–1931 елларда «Яңалиф» нәшриятында «Галимҗан Ибраһимов әсәрләре» җыелмасы итеп чыгарырга уйланган җидетомлыкның 2 нче (1929), 5 нче (1931) һәм 6 нчы (1930) томнары нәшер ителә [Ибраһимов, 1929–1931]. 1933–1934 елларда әдипнең биш китаптан торган «Сайланма әсәрләр»е [Г. Ибраһимов, 1933–1934], 1936 елда дүрттомлык буларак күздә тотылган «Сайланма әсәрләр»енең 2 нче һәм 3 нче томнары укучы кулына тапшырыла [Ибраһимов, 1936].

XX гасырның Сталин репрессияләре Г. Ибраһимовны да читләтеп узмый, бай әдәби мирасы китап киштәләреннән, мәктәп дәреслекләреннән алына. Нәтиҗәдә, язучының әдәби әсәрләре, фәнни хезмәтләре 20 елга якын әдәбият мәйданында онытылып торуга дучар ителә.

Сталин вафатыннан соң, бик күп шәхесләрнең исемнәре аклана, мираслары кайтарыла башлый. Шулар арасында Г. Ибраһимов та була. Тиз арада әзерләнеп, 1956–1957 елларда әдипнең өч томлы «Сайланма әсәрләр»е басылып чыга [Ибраһимов, 1956–1957]. 1974–1987 елларда сигез томлы тупланмасы дөнья күрә [Ибраһимов, 1974–1987]. 1990 елларда әдипнең тормыш юлын, аралашу даирәсен күзалларга ярдәм иткән шәхси хатларын һәм архив документларын эченә алган 9 нчы томы әзерләнә, ул 2000 елда, сигезтомлыкка өстәмә итеп бастырыла [Ибраһимов, 2000].

Югарыда телгә алган сәбәпнең Г. Ибраһимов томнарының басылып чыгуына, аларның төзелешенә дә тәэсире була, әлбәттә. Томнарга керергә тиешле күп кенә хезмәтләр читкә куела, болар инде күптомлык төзелешендә үзгәрешләр китереп чыгара. 1974–1987 елларда басылган томнарның структурасында һәм эшләнешендә шактый төгәлсезлекләр булу да аерым игътибар таләп итә. Әдәби әсәрләрнең кайберләре хронологик таләпләргә җавап биреп бетерми (моны сигезтомлыкны төзүчеләр үзләре дә искәртеп китә), тел яисә әдәбият һәм сәнгатькә караган кайбер мәкаләләре публицистик томга урнаштырылган, аерым очракларда шуның киресе дә күзәтелә. Әдәби

һәм тарихи хезмәтләргә караган бәяләмәләр шулай ук публицистик томнарда бирелгән [Ибраһимов, 2018, т. 1, б.7–8].

Совет чорындагы идеологиягә туры килмәгән әсәрләрне, бастырып, халыкка тәкъдим итү мөмкин булмаганга, Г. Ибраһимовның сигезтомлыгында шактый кыскартылмалар (квадрат җәяләр [..] белән күрсәтелгән) әдип иҗатының тулы булмавын раслый.

Кыскартылган өлешләр, нигездә, идеологик моментлар белән бәйле. Мәсәлән, 1912 елда (Йолдыз, 1912, № 780) басылып чыккан «Әдәбият» исемле зур мәкаләдә (тугызтомлыкның 8 нче томында урын алган) 1937 еллар репрессиясенә эләккән талантлы татар галимнәренең исемнәрен телгә алырга да ярамаганлыктан, Касыйм Бикколов, Фатих Кәрими, Зәки Вәлиди, Һади Атласов, Габделбари Батталларның милли тарихны яктырткан, әле бүгенге көндә дә әһәмиятләрен югалтмаган хезмәтләре төшереп калдырылган. Менә ул өзек: «Яз көне юбилей ядкәренә «Татар ханнары» (Бикколов Касыйм. Татар ханнары, 1911. 34 б.) чыккан иде. Бу ел көзге уку фасылына мәшһүр мөхәрриремез Фатыйх Кәримов җәнабләренең зур гына күләмдә «Мөхтәсәр тарих гомуми»се чыгып, мөһим бер ихтыяҗны каплады. Дәхи дә имам Хәлиди әфәнденең бик зур гына «Тәварих хәмсә»се чыкты. Бу шундый әсәр ки, теленең авырлыгына, тәртибенең кыенлыгына карамыйча баштан-аяк укып чыга алган адәмне «моталәга *(уку)* каһарманы» дип атарга, бу чыдамы өчен наград *(бүләк)* бирергә ярый. Шуның илә бәрабәр моңа кертелгән зур хезмәтне кызганмый үтеп булмый.

Мәкаләләре илә мәгълүм булган Һади әфәнде Атласов та бу ел үзенең «Себер тарихы»ннан беренчесен тәмам итеп басарга бирде. Зур мөстәшрикъларның *(Шәрыкны өйрәнүче галимнәрнең)* могтәбәр *(танылган)* әсәрләреннән алып язылып та, нашерләрнең игътибарсызлыгы сәбәпле, берничә еллар кулда йөрергә мәҗбүр булган дәхи бер «Татар вә төрек тарихы» атлы әсәр бу ел матбагага алынды (Зәки Вәлиди әсәре).

Дәхи берничә егетнең татар тарихына, «Чыңгызхан»га гаид язган әсәрләрен тәмам итдекләре мәгълүмдер.

Гомумән, бу ел һәр якта тарих, бигрәк тә милли тарих баш күтәрде. Басылып чыккан тарих китапларында «татарның әүвәлге шан вә шәрәфенә, борынгы каһарманнарының куәт вә кәмаленә» тиешле дәрәҗәдә игътибар тимәдеке өчен, газета галәмендә бераз тавышлар да булды. «Йолдыз»да Г. Баттал әфәнденең «Татар ханнары» китабы хакында язган ачы тәнкыйтен (Баттал Г. Татар ханнары. *Тәнкыйть*. Йолдыз, 1911, 3 декабрь, № 1700) укыгансыздыр. Бу заһырда *(өстән караганда)* артык зур нәрсәле күренмәсә дә, төбен уйлаганда, безем халыкта да үзенең үткәненә, каһарманнарына сөеп карау башлаганын – хәят галәмәтен белдерә. Буны каләм илә язылган бер мәкалә дип түгел, бәлки борынгы шәүкәтне *(көч-куәтне, бөеклекне)* каралаучыларга каршы милли хиснең беренче протесты, татарлыкның ачык кайнавы дип карарга кирәк».

Тагын бер нәрсәне әйтик, тугыз томлыкның 5–8 нче томнарында телгә алынган реаль шәхесләр, дини-мифологик исемнәр, җыентык, альманах һәм газета-журналларның алфавит тәртибендәге күрсәткечләре дә китерелә (аларны Р. Гайнанов, З. Рәмиев, С. Алишев, Ф. Фәсиев, Л. Гайнанова, Р. Даутовлар төзегән иде). Бу да әсәрләрнең тирәнрәк үзләштерелүенә юл ача, галимнәргә фактик материал җыярга ярдәм итә. Тагын шул ук нәрсә: бу күрсәткечләр совет заманында һәм сыйнфыйлык позициясеннән чыгып әзерләнгәнлектән, кайбер шәхесләргә бирелгән бәяләр хакыйкатькә туры килеп бетми (мәсәлән, «буржуаз тарихчы», «ак эмигрант», «дини-реакцион журнал», «буржуаз милләтче», «пантюркист» тамгаларын тагу).

Үз вакытында Г. Ибраһимовның тугыз томлы иҗатын кайтару юлында әдәбиятчы-текстологлар, тарихчылар, телчеләр зур эш башкарды.

Ләкин материалларның күплеге, элекке томнарның камил эшләнмәве, искәрмә һәм аңлатмаларның, әдипне шәхес буларак ачкан, шул заманның иҗтимагый хәрәкәте, шәхесләре хакында мәгълүматларның җитәрлек, ышанычлы, дәлилле булмавы һәм вазгыятьтәге үзгәрешләр Г. Ибраһимов әсәрләре текстологиясен дә югарырак баскычка күтәрүне таләп итә.

Институт җитәкчелеге текстологлар алдына Г. Ибраһимовның унбиш томлы академик басмасын әзерләү бурычын куйды.

Анда әдипнең бөтен табылган әсәрләре, әсәрләрнең вариантлары керергә, текст тарихлары җентекләп тикшерелергә, аңлатмалар һәм искәрмәләр тулы, объектив булырга тиеш.

Унбиш томлы академик басма эшләү максатка ярашлы дип табылды. Бу үзен аклый да. XX гасыр башы әдәби һәм фәнни, иҗтимагый хәрәкәтен күзәткәндә һәм җентекле өйрәнгәндә, Г. Ибраһимов кебек әдәби жанрларда, гуманитар фәннәрнең төрле тармакларында нәтиҗәле эшләгән, көчле публицистик мәкаләләре белән һәркемнең игътибарын җәлеп иткән башка шәхесне аерып күрсәтү кыен. Бу факт Г. Ибраһимовның мирасын үзгәртмичә, кыскартмыйча халыкка кайтаруны сорый. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының текстология бүлеге хезмәткәрләре шул максатны алга куеп эшкә кереште.

Г. Ибраһимовның унбиш томлы академик басмасы сигез томлы «Әсәрләр» тупланмасыннан төзелеше белән нык кына аерыла. Хезмәтләр һәм язмаларны урнаштыру тәртибе академик басма төзү таләпләре буенча укучы өчен дә уңайлы итеп эшләнде.

Академик басманың фәнни төзелеше, иң беренче чиратта, Г. Ибраһимовның татар әдәбияты классигы булуын истә тотып билгеләнде. Әдәби әсәрләре – 1–5 нче томнарга, бөтен иҗат гомере гуманитар фәннәргә хезмәт итүгә багышлануын күздә тотып, әдәбият һәм сәнгать турындагы мәкалә һәм хезмәтләре – 6–8 нче томнарга, тел белеме һәм аны укыту методикасына кагылышлы гыйльми эшләре – 9–10 нчы томнарга, татар тарихын барлауга, тарихны тикшерү принципларына караган язмалары – 11–12 нче томнарга һәм XX гасыр

башының актуаль мәсьәләләрен, заман вакыйгаларын яктырткан публицистик мәкаләләре – 1–14 нче томнарга, тормыш юлы һәм иҗатына бәйле хатларны, архив чыганакларын исә 15 нче томга урнаштыру планлаштырылды.

Томнар ахырында текстологиянең фәнни принципларына һәм классик әдипләрнең академик басмасын әзерләү таләпләренә туры китереп кушымта, искәрмә һәм аңлатмалар, исемнәр күрсәткече, томнарның эчтәлеген бирергә тәкъдим ителде.

Шулай итеп, Г. Ибраһимовның унбиш томлы академик басмасы әдипнең рухи-мәдәни мирасын тулысынча укучыга кайтарырлык итеп уйланылды. Бу басма аны татар укучысына яңа яклардан ачар, әдип һәм галим, сәясәтче һәм җәмәгать эшлеклесе, журналист һәм публицист буларак үзенә лаеклы югарылыкта бәяләргә ярдәм итәр дип ышанабыз. Ниһаять, 2018 елның ахырында Г. Ибраһимов «Әсәрләр»енең 1–5 нче томнары Татарстан китап нәшриятында басылып чыкты.

Шушы уңайдан быелның 11 мартында «Татар-информ» мәгълүмат агентлыгында Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәре, журналистлар һәм Татарстан китап нәшрияты редакторлары катнашында матбугат очрашуы узды.

Галимҗан Ибраһимов әсәрләренең унбиш томлы академик басмасының 1 нче томында [Ибраһимов, т. 1, 2018] бай иҗат мирасы калдырган олы язучыбызның беренче тәҗрибәсе дә, уңышының башы да булган 1907–1916 елларда иҗат иткән хикәяләре – «Зәки шәкертнең мәдрәсәдән куылуы», «Гыйшык корбаннары», «Яшьләр хәятыннан бер ләүхә», «Яз башы», «Диңгездә», «Йөз ел элек», «Сөю-сәгадәт», «Уты сүнгән җәһәннәм», «Карак мулла», «Карт ялчы», «Көтүчеләр», «Табигать балалары», «...мәрхүмнең дәфтәреннән», «Габдрахман Салихов» һәм 1924 елда басылып чыккан «Казакъ кызы» романы урын алды. Язучының башлангыч чор хикәяләре («Зәки шәкертнең мәдрәсәдән куылуы», «Гыйшык корбаннары», «Яшьләр хәятыннан бер ләүхә») сигезтомлыкның «Кушымта» өлешендә бирелгән булсалар, хәзерге басмада алар, язылу елларына карап, төп өлешкә кертелде. Академик басманың 2 нче томында «Татар хатыныниләр күрми» әсәре, ике вариантын янәшә урнаштыру сәбәпле, «Казакъ кызы» романы, хронологик принциптан чигенеш ясап, 1 нче томга кертелде.

Филология фәннәре докторы Д.Ф. Заһидуллинаның томга кереш итеп язылган «Галимҗан Ибраһимовның тормыш юлы һәм киңкырлы эшчәнлеге» исемле мәкаләсе Г. Ибраһимов иҗатын тулысы белән күзалларга ярдәм итә. Монда аңа язучы буларак та, галим, публицист, дәүләт эшлеклесе буларак та бәя бирелә.

Мәгълүм ки, Г. Ибраһимов кайбер әсәрләрен, басылып чыкканнан соң да, яңадан редакцияләп, кабат басмага әзерли. Бу язучының Октябрь революциясеннән соңгы иҗатында аеруча чагылыш тапкан. Шулай ук басмалар арасындагы аермалар нәшрият мөхәррирләренең дә роле белән бәйле.

Томнарны әзерләү этабында әдип үзе исән вакытта гарәп яки латин язуында дөнья күргән барлык басмалар да чагыштырылып, текстологик яктан җентекләп тикшерелде, фәнни-тәнкыйди анализ ясалды. Үз вакытында әсәрдән сәяси-идеологик вазгыятькә бәйле төшереп калдырылган урыннар торгызылды һәм төп текстлардагыча бирелде.

Бу яңа басманың 2 нче томына [Ибраһимов, т. 2, 2018] Октябрь революциясенә кадәр иҗат ителгән «Татар хатыны ниләр күрми» повестенең беренче варианты (1910), соңрак шул әсәрнең автор тарафыннан үзгәртелеп язылган икенче варианты (1929) һәм «Яшь йөрәкләр» романы (1912) туплап урнаштырылды.

«Татар хатыны ниләр күрми» әсәре 1909 елда язылып, 1910 һәм 1911 елларда бернинди үзгәрешсез аның ике басмасы дөнья күрә. Биредә алар текстологик яктан чагыштырылды. Текстта телгә алынган атамаларга, реаль шәхесләргә һәм алар белән бәйле дини риваятьләргә шәрехләр бирелде. Әсәр әдипнең күптомлыкларына беренче мәртәбә кертелә.

Автор тарафыннан яңабаштан эшләнгән «Татар хатыны ниләр күрми» повестенең икенче варианты исә беренче мәртәбә Г. Ибраһимов «Әсәрләр»енең 1929 елда чыккан 2 нче томында басыла. Соңрак әдипнең «Сайланма әсәрләр»енең 1934 елда чыккан 5 нче томына, 1956 елда басылган 3 нче томына һәм 1975–1986 елларда чыккан сигез томлы «Әсәрләр»енең 1 нче томына кергән.

Әсәрнең беренче варианты күләм ягыннан 80 бит чамасы булса, яңа варианты исә ике тапкыр артыграк. Автор тарафыннан әсәрнең композициясе яңача корылган, сюжет элементлары үзгәртелеп, әдәби алымнар белән баетылып үстерелгән.

Әсәрнең күрсәтелгән басмалары текстологик яктан 1929 елда чыккан текстка нисбәтле чагыштырылып эшләнде, тулыландырылды. Текстология фәненең бүгенге таләпләренә туры китереп, искәрмәләр язылды.

Авторның укучылар тарафыннан яратып кабул ителгән һәм әдәби тәнкыйтьтә «татар әдәбиятында психологизм белән тасвирланган яңа тип роман» дип бәяләнгән «Яшь йөрәкләр» әсәре 1912 елда дөнья күрә. Шуннан соң ул, аерым өзекләре басылып чыгуын искә алмаганда, сигез томлы «Әсәрләр»нең 2 нче томына кертелә. Бу басмада текст яңадан чагыштырылды, комментарийлар тулыландырылды.

Унбиш томлы академик басманың 2 нче томы – үзенең фәнни эшләнеше, тулылыгы белән бөтенләй яңа басма. Язучының кульязмалары сакланмаганга, беренчел чыганаклар булып калган әсәрләрнең үзе исән чагында чыккан басмалары соңгыларындагы текстлар белән тулысынча чагыштырылып, текстологик яктан тикшерелеп, кыскартылган урыннары өстәлде. Томда искәрмә һәм аңлатмалар өлеше төзәтелде, өстәмә материаллар белән баетылды.

Шул рәвешле, бу томга авторның 1910–1929 еллар аралыгында язылган өч әдәби әсәре тәкъдим ителә. «Татар хатыны ниләр күрми» повестенең ике вариантын бер томда янәшә урнаштыру Г. Ибраһи-

мовның фикер үсешен, илдә хөкем сөргән яңа идеологиянең авторга тәэсирен һәм язучының иҗат лабораториясен ачыграк күзалларга ярдәм итәр дип уйлыйбыз.

Г. Ибраһимов «Татар хатыныниләр күрми» әсәрен яңабаштан (ягъни икенче вариантын) эшли. Шул исемдәге әсәрнең сюжет элементлары, кайбер геройларның исемнәре, композициясе үзгәртелә.

Ике вариантта да вакыйгалар төп герой Гөлбану тирәсендә, аның язмышына бәйләп гәүдәләндерелә, сюжет шулай үстерелә, әмма композиция яңача корыла, сюжет сызыгы киңәйтелеп, яңа материаллар өстәлә. Автор һәр ике варантта да XX гасыр башында татар халкының төп яшәеше булган авыл тормыш-көнкүрешен, аның тарихын, менталитетын, сәяси-социаль ягын күрсәтеп, искиткеч оста каләм белән сәнгатьчә тасвирлый, татар милли гореф-гадәтләрен, этнографик байлыгын, социаль вакыйгаларны, татар хатын-кызларының авыр тормышын сурәтли. Әсәрдәге төп герой Гөлбануның шәхси язмышын, иҗтимагый тормыш чоңгыллары аша уздырып, күз алдына бастыра.

Нәтиҗәдә, автор, әдәби-эстетик гомумиләштерүләр нәтиҗәсендә, әсәрнең идеясен, социаль яңгырашын кардиналь рәвештә үзгәртә. Милләт язмышы проблемасын, татар халкының күркәм традицияләрен гомумкешелек фәлсәфәсе яссылыгында күтәрә.

Матбугатта чыкканына егерме еллап вакыт үткәч, Г. Ибраһимов «Татар хатыны ниләр күрми» китабын яңадан эшләргә дигән карарга килә. Бу хакта аның хатыны Гөлсем Мөхәммәдова түбәндәгечә яза: «...үзенең әйтүе буенча, аның сәяси карашлары формалашуда, күп нәрсәгә күзе ачылуда роль уйнаган нәрсәләр – ...Февраль һәм Октябрь революцияләре. Шул вакыттагы көрәшнең эчендә кайнавы иде. Әлбәттә, бу фактлар аны үз иҗатын яңабаштан бәяләргә мәҗбүр иткәннәр. Бу – мәсьәләнең бер ягы булса, икенче ягы – еллар үткән саен, тәҗрибәсе арткан саен, язучының әдәби осталыгы үсә бара, ... чынбарлыкны киң, тирән, тулы, тормышчан, типик сурәттә күрсәтү ысулларын өйрәнә һәм язучы буларак үз-үзенә таләпләре дә арта бара. Шулар нәтиҗәсендә элек язылган кайбер әсәрләренең эчтәлеге аны канәгатьләндерми башлады. Тарихи хакыйкатьне социалистик реализм методы белән ачып бирергә дигән караште торып, бу әсәрләрне яңабаштан эшләп чыгарга кирәк тапты [Мөхәммәдова, б. 399].

Г. Ибраһимов үзе әсәрне кабат эшләвенең сәбәбен болай аңлата: «Әсәрнең төп каһарманы булган Гөлбануның авыр язмышы аркылы татар халкының революциягә кадәр тормышындагы катлаулы мөнәсәбәтләрне тирән рәвештә ачып бирергә мөмкинлекләр бар. Бу мөмкинлекләр китапның беренче басмасында әрәм булып яталар. Биредәге Гөлбануның язмышы ул иске тормыш өчен типик түгел. Бу язмыш – гадәттән тыш бер вакыйга. Вакытында бу вакыйга Эстәрлетамакта булып үткән ... чын вакыйгага нигезләнеп язылган иде. Ул заманда бер яшь кызның, авыр тормыш законнарына каршы курыкмыйча көрәшкә чыгып, үз язмышын үз кулына ала белүе мине бик мавыктырган иде. Бу хәл ул вакыттагы иҗтимагый мөнәсәбәтләр

өчен табигый, типик бер вакыйгамы, юкмы – ул турыда уйланылмаган. Әмма язучы тормышны чынбарлыктагыча күрсәтергә теләсә, аның язган әсәрләрендәге вакыйгалар, персонажлар тормышның үзеннән мәҗбүри рәвештә туарга һәм тормышның иҗтимагый кануннарын ачып бирергә тиешләр. Ягъни бу вакыйгалар, бу персонажлар тасвирланган тормышның җимеше, үрнәге булырга тиешләр. Ә бу килеш Гөлбану патриархаль тормышның җимеше дә, үрнәге дә була алмый...» [Мөхәммәдова, б. 401–402].

Әсәрнең ике вариантында да язучы сәнгатьчә тасвир алымнарыннан гаять оста файдалана. Табигать күренешләрен тасвирлау аша кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләрне сурәтли, табигать белән кешенең рухи халәте арасында охшашлык, уртаклык таба һәм шуның җирлегендә аның эчке дөньясын тирән ача, кеше психологиясенең нечкәлекләрен, геройның эчке кичерешләрен оста тасвирлый.

«Татар хатыны ниләр күрми» повестендә Г. Ибраһимов хатын-кыз азатлыгы проблемасының социаль һәм милли азатлык мәсьәләсе белән тыгыз бәйләнгәнлеген күрсәтә. Хатын-кыз заты тарыган бу авыр газаплардан бары тик иҗтимагый вазгыятьне үзгәртеп кенә котылырга мөмкин дигән фикер үткәрә.

«Татар хатыны ниләр күрми» повестенең романтик метод белән иҗат ителгән беренче вариантында кеше иреген буып торган җәмгыятькә каршы чыккан каһарман Гөлбануның, ягъни «шәхеснең югары күтәрелүе милләтнең, халыкның да югары күтәрелүен аңлата... Татар милләтенең уянып килүче милли үзаңын гәүдәләндерә» [Нигматуллина, с. 71]. Икенче вариант язучының кешеләр арасындагы социаль мөнәсәбәтләргә мөрәҗәгать итүе белән әһәмиятле. Бу аның яңалыгы да.

2 нче томга әдипнең 1913 елда дөнья күргән, роман жанрында беренче тәҗрибә булган «Яшь йөрәкләр» әсәре дә кертелде.

Роман Ибраһимовның үз иҗатында гына түгел, гомумән, татар әдәбиятында яңа бер этап булып тора. Әдәбият галиме Д.Заһидуллина билгеләп үткәнчә, бу әсәр: «...XX йөз башында иҗат ителгән олы эпик жанр үрнәкләре арасында фәлсәфи характеры белән аерылып тора. Сюжет бирелеше белән дә ул ... үз чоры тормышын тергезә» [Заһидуллина, б. 8].

Бу әсәре белән Г. Ибраһимов татар әдәбиятында психологик роман жанрын башлап җибәрә. Әсәр романтик рухы, күтәрелгән проблемалары, автор үзәккә куеп сурәтләгән яңа тип геройлары белән укучыларда зур кызыксыну уята. Роман басылып таралу белән үк татар әдипләре, үз фикерләрен белдереп, вакытлы матбугатта күпсанлы рецензияләр язып чыгалар (Йолдыз, 1913, № 935; Аң, 1913, № 11; Вакыт, 1913, № 1141; Шура, 1913, № 10; Хокук вә хәят, 1913, № 3; Идел, 1913, № 530). Бу мәкаләләр 2 нче томга «Кушымта»да бирелде [Ибраһимов, 2018. т. 2, б. 515–546]. «Яшь йөрәкләр» романында татар милләте язмышы, аның киләчәге мәсьәләләре күтәрелгән. Әсәрнең үзәгендә милләтнең азатлыкка омтылу идеясе ята. Катлаулы иҗтима-

гый шартларда җәмгыятьтә яңа тип шәхесләр барлыкка килүе сурәтләнә. Бәяләмәләр төрле эчтәлектә булса да, фикер бер – Г. Ибраһимов татар әдәбиятында яңа тип роман тәкъдим итә [Алиева, б. 64–67].

3 нче томда әдипнең «Кызыл чәчәкләр», «Алмачуар», «Адәмнәр», «Тирән тамырлар» әсәрләре һәм «Яңа кешеләр» драмасы урын алды. Алар хронологик тәртиптә урнаштырылды. «Алмачуар» һәм «Адәмнәр» хикәяләренең текстлары язучы үзе исән чакта дөнья күргән иң соңгы басма вариант нөсхәләреннән алынды. «Кызыл чәчәкләр» һәм «Тирән тамырлар» әсәрләренең текстлары тулырак булганга, алданрак чыккан басмалар нигез булды.

«Кызыл чәчәкләр» хикәясенең 1936 елда басылган варианты (сигезтомлыкта шушы басма) шактый өзекләр кыскартылу сәбәпле, унбиштомлыкка текст 1931 елгы басмадан алынды. Язучы иҗатын тирәнтен өйрәнгән галим, академик М. Хәсәновның «Ибраһимов әсәрләренең икенче томы» исемле мәкаләсендә дә шул фикерне әйтә: «...бу томга әсәрләр сайлаганда вакытта иң соң басмаларны күздә тотмыйча, аларны элегрәк чыккан басмалары белән дә чагыштырып карарга кирәк иде. Чөнки Галимҗан Ибраһимовның бер үк әсәренең дә төрле басмалары еш кына бер-берсеннән аерыла. Андый очракта әсәрләрнең тулырагын, идея-эстетик һәм художество эшләнеше ягыннан матуррагын сайлап алырга мөмкин булыр иде. Мәсәлән, безнең карашыбызча, «Кызыл чәчәкләр» хикәясе 1936 елгы басмадан түгел, бәлки 1931 елда чыкканыннан алынган булса, уңышлырак булыр иде. Чөнки 1936 елны чыккан китапта хикәянең 16, 17, 19 бүлекләре үзгәртелеп, шактый кыркылып бирелгән. Бу кыскартулар хәтта мәгънә үзгәрешенә дә китергән» [Совет Татарстаны, 1957].

3 нче томның зур яңалыгы шунда: биредә укучыга элеккеге басмаларның берсенә дә кертелмәгән «Адәмнәр» повесте тәкъдим ителә. Әлеге әсәрнең 1923 һәм 1931 елларда чыккан басма вариантлары билгеле. 1931 елгы басманы Г. Ибраһимов, әсәрнең ахыргы өлешен редакцияләп, яңача яза. Томга текст 1931 елгы басмадан алынса да, биредә укучы 1923 елгы басманың үзгәртелгән өлеше белән дә таныша ала. «Тирән тамырлар» хикәясе автор үзе исән чакта дүрт тапкыр басыла. Томга текст 1933 елгы басмадан алынды, чөнки, башкалары белән чагыштырганда (шул исәптән 1935 елгы басма белән дә), бу вариант иң тулы һәм камиле дип табылды. Башка басмаларга кертелмәгән, бары беренче басмада гына булган өзекләр искәрмә һәм аңлатмалар өлешендә бирелде.

«Яңа кешеләр» драмасының тексты 1931 елгы басмадан алынды. Әсәрнең беренче 1921 елгы басмасы белән чагыштырганда, Г. Ибраһимовның драманы яңадан редакцияләве күренә – күп урыннар төшереп калдырылган. Әлеге үзгәрешләр томның искәрмә һәм аңлатмалар бүлегендә урын алды. «Яңа кешеләр», «Кызыл чәчәкләр» һәм «Адәмнәр» әсәрләрендәге тарихи чынбарлык мәсьәләләренә кагылышлы фикерләр Г.Н. Зәйниева һәм Г.А. Хөснетдинова мәкаләсендә аерым әйтелә [Зайнеева, Хуснутдинова, 2018, с. 30–32].

Әдип иҗаты җәмәгатьчелектә һәрвакыт кызыксыну уяткан. Язучының әсәрләре басылганнан соң, шул чор матбугатында аларга карата үз фикерен белдергән мәкалә-бәяләмәләр пәйда була. «Эшче», «Вакыт», «Кызыл Татарстан», «Безнең юл», «Вестник научного общества Татароведения», «Художественная литература» кебек газета-журнал битләрендә дөнья күргән әлеге мәкаләләр аерым тупланып, «Кушымта» өлешендә тәкъдим ителде [Ибраһимов, 2018, т. 3, б. 462–502]. Бәяләмәләр арасында Җ. Вәлиди, Г. Рәхим, Г. Гобәйдуллин, З. Нуркин, Ш. Госманов, Г. Толымбайский, Г. Нигъмәти, Ф. Сәйфи-Казанлы, Г. Ходаяров һ. б. кебек билгеле әдәбиятчы-галимнәрнең язмалары да, имзасыз, төрле псевдоним-тәхәллүс астында язылганнары да бар.

Г. Ибраһимовның бу басмасының 4 нче һәм 5 нче томнарында әдипнең «Безнең көннәр» исемле күләмле романының ике варианты бирелә.

4 нче томда «Безнең көннәр» романының беренче басмасы [Ибраһимов, т. 4, 2018]. Ул революция дулкыннарының тарихи көчен күрсәтә торган киң колачлы әсәрләрдән санала. Сурәтләнгән вакыйгаларының киңлеге, хәрәкәтләренең кискенлеге, көрәш дулкыннарының куәтен ачыклавы, геройларының катлаулы язмышларда бирелүе белән роман XX гасыр башы татар милли иҗтимагый тормышын күз алдына ачык китереп бастыра. Игътибар үзәгендә – 1905 елгы революция йогынтысында татар мәдрәсәләренә, аеруча мәдрәсәи исламиягә үтеп кергән фикерләр яңарышы, шуның нәтиҗәсе буларак шәкертләр кузгалышы.

1912 елның көзендә Г. Ибраһимов Киевка китә һәм укытучылык белән шөгыльләнә, шул ук вакытта иркле тыңлаучы сыйфатында университетта укып йөри. Яшь революционерлар белән аралашып, андагы мөселман студентларының яшерен сәяси оешмалары эшендә актив катнаша. Киев вакыйгалары әсәрдә татар җирлегенә бәйле сурәтләнә.

Мәдрәсә тормышы белән Г. Ибраһимов бала чагыннан ук таныш. Әүвәлдә ул кадимче Вәли мулла мәдрәсәсендә, аннары җәдитчелек үзәкләреннән «Галия»дә укуы, укыту программаларының һәм белем бирү системасының камил булмавына төшенүе, мәдрәсәне ташлап чыгуы әсәргә үз эзен сала.

«Безнең көннәр»нең беренче варианты татар милләтенең иҗтимагый-сәяси аңы уянуны, яшьләрнең мәктәп-мәдрәсәләрдә яңа фәннәр укытуны таләп итүен, җәдит мәдрәсәләр оешуны, яңарыш хәрәкәтенең төрле катлам кешеләрен үзенә ияртүен тасвирлый. Ул революциягә кадәрге татар дөньясын колачлавы һәм аны тормышчан итеп тасвирлавы белән зур игътибарга лаек.

«Безнең көннәр»нең беренче варианты моңа кадәр гамәлдәге татар графикасында тулысы белән һичкайчан басылмаган иде. Ул монда татар укучысына шушы рәвешендә беренче тапкыр тәкъдим ителә. Томның төп яңалыгы да әнә шунда.

* * *

Г. Ибраһимов «Безнең көннәр» романын ярты ел эчендә, 1914 елда яза башлап, шул ук елның июнь урталарында тәмамлаган, әсәрне, бастыру өчен, «Гасыр» нәшриятына тапшырган булып чыга. Нәшрият шул ук елның сентябрендә бастыруга керешсә дә, революцион хәрәкәтләргә багышлануы сәбәпле, типографиядә сиксән бите җыелып, ике табагы басылып та, алга таба бу эш патша цензурасы тарафыннан туктатыла. Шушы сәбәпле, «Безнең көннәр» романы бары тик 1919 елда гына дөнья күрә [Ибраһимов, 1919].

«Безнең көннәр» укучылар тарафыннан бик җылы кабул ителә. Әсәрнең дөньяга чыгуы әдәбиятыбыз тарихында зур вакыйга буларак кабул ителә. Татар һәм рус телләрендә тәнкыйть мәкаләләре язылa, Ф. Сәйфи-Казанлы, С. Атнагулов, П. Фалев бу әсәр турында уңай фикерләрен дә белдерәләр. Г. Нигъмәти әсәрнең идея-тематик эчтәлеген, образларын, андагы вакыйгаларны һәм сәнгати үзенчәлекләрен төрле яклап тикшерә, аңа югары бәя бирә [Ибраһимов, т. 4, 2018, б. 364–375]. Әмма тиздән Г. Ибраһимов үзе бу романын «әдәби балачак җимеше» буларак бәяли.

5 нче томда язучының «Безнең көннәр» исемле күләмле романының икенче варианты (1934) урнаштырылды. Автор бу әсәрнең беренче вариантын 1914 елда язып тәмамлый һәм ул 1919–1920 елларда басылып чыга. Романның шушы 5 нче томга кергән икенче вариантын исә ул 1930 елларда яңабаштан эшли. Язучы бу әсәрен трилогия рәвешендә язарга планлаштырган була. Ләкин 1934 елда трилогиянең бередә тәкъдим ителгән, үзгәртелеп язылган 1 нче томы гына дөнья күрә.

Бу вакытта илдә пролетар революция булган һәм яңарыш җилләре революцион көрәшнең үзәгендә кайнаган Г. Ибраһимовның күп нәрсәләргә карашын үзгәрткән. Шуңа да автор «Безнең көннәр»нең композициясен, әдәби-сәнгатьчә эшләнешен яңабаштан, үзгәртеп яза. Автор үзе әйткәнчә, бу вариант идея-эчтәлеге белән дә аерылып тора. Яшерен архив материалларын файдаланып, жандармнарны, охранка агентларын, пантюркизм, панисламизм кебек сәяси агымнарга ияргән типларны тагын да кискенрәк рәвештә тасвирлый. Нәтиҗәдә «Безнең көннәр» татар әдәбиятында беренче тарихи революцион роман буларак танылa.

Бу китапның яңабаштан эшләнергә тиешлеген Г. Ибраһимов болай аңлата: «Марксизм-ленинизм тәгълиматы иҗтимагый-тарихи вакыйгаларны башкача аңларга өйрәтте. Икенче яктан, татарлар арасында инкыйлаб хәрәкәтләре тарихы өстендә эшләвем күп нәрсәгә яңача бәя бирергә, яңа күз белән карарга мәҗбүр итә. Дөньядагы катлаулы, тирән кузгалышлар, каршылыклар, аяусыз көрәшләр үзлегеннән килеп чыкмыйлар. Беренче редакциядә мәсьәләнең бу ягы тиешенчә күрсәтелмәгән» [Ибраһимов..., 2007, б. 407].

«Безнең көннәр» романының әлеге томга урнаштырылган текстына нигез итеп 1936 елда автор үзе карап, беркадәр төзәтүләр кертеп чыгарылган басма алынды. Текст 1934 елда дөнья күргән һәм

сигезтомлыкның 4 нче томында (1976) чыккан басмалар белән дә чагыштырылды. Соңгы басмада кыскартылган урыннар өстәлеп тулыландырылды, аерым сүзләр, җөмләләр, өзекләр текстка кире кайтарылды. Нindидер сәбәпләр белән төшереп калдырылган ике бүлек («Ораторлар» һәм «Без ник бетәбез?») яңадан торгызылды.

Сыйнфыйлык идеологиясенә туры китереп язылган элекке шәрех-комментарийлар кабат эшләнде. Искәрмәләрнең саны шактый артты, алар XX гасыр башы татар халкы иҗтимагый тормышында булган тарихи вакыйгаларга таянып башкарылды.

Романның икенче варианты басылып чыккач, нинди сәбәпләр аркасындадыр, аның турында матбугат битләрендә рецензияләр тиз генә күренми. Әмма соңыннан, беркадәр еллар узгач, әдәбият белгечләре бу әсәрне аерым алып та, шулай ук әдипнең әдәби-иҗтимагый эшчәнлеге белән бәйләп тә бик күп тикшерделәр, өйрәнделәр, аның идея эчтәлегенә һәм сәнгатьчә эшләнешенә югары бәя бирделәр. Г. Ибраһимовның әдәби-иҗтимагый һәм гыйльми эшчәнлеген аеруча җентекләп өйрәнгән академик М. Хәсәнов бу әдәби җәүһәр турында: «Безнең көннәр» татар әдәбиятында беренче тарихи революцион роман булды, – дип яза [Хәсәнов, 1964, б. 292].

* * *

Текстларны эшләгәндә түбәндәге төп принциплар кулланылды:

1. Гарәп графикасына нигезләнгән иске татар язуы традициясе буларак әдипнең әсәрләрендә даими очрый торган *барыб*, *башлаб*, *диб* кебек язылыштагы хәл фигыль төрләре һәм шулай ук *каб*, *саб*, *таб*, *куб, аб-ак, саб-сары, таб-таза, туб-тулы...* кебек сүзләр хәзерге язылыштагыча *барып, башлап, дип, кап, сап, тап, күп, ап-ак, сап-сары, тап-таза, туп-тулы...* рәвешендә бирелделәр.

2. Әдипнең һәм гомумән шул заманның язма телендә сирәк кенә очрый торган *улуб-булуб, дәйүб, кәлүб-килүб...* кебек иске татар язма әдәби теленнән калган формалар да, аерым очракларны санамаганда, хәзерге язылышта алындылар.

3. Хәзерге әдәби телдә ныклап үзләшкән, ягъни татар теленең үз сүзләреннән аерылгысыз диярлек булган алынмалар *(китап, мәктәп, әдип, җавап, сәбәп, хисап, таләп* һ. б.) шулай ук хәзерге орфографик норма буенча бирелде (гәрчә әдипнең үз текстында; *китаб, мәктәб, әдиб, җәваб...* булса да).

4. Хәзерге әдәби телдә үзләшеп (халыклашып) җитмәгән, бары тик югары китаби яки махсус-фәнни стильгә генә хас булган *мәктүб, җәнүб, газеб, гареб, гаҗиб, калеб, мөхиб, сахиб, инкыйлаб...* кебек сүзләр автор текстындагыча үзгәртелмичә алынды.

5. Сүзләрнең язылыш нормаларын, формаларын (мәсәлән; б//п, д//т һ. б.) билгеләгәндә, халык телендә ни дәрәҗәдә үзләшү (яки язма китап телендә генә калу, югары стильдә генә куллану) ягын искә алу белән бергә, бер-берсенә бик охшаш (яки якынча охшаш) сүзләрнең мәгънә аермасына – семантик дифференциацияләнүенә дә игъти-

бар ителде. Мәсәлән; *гариб* (читтә каңгырып йөрүче) ↔ *гарип*, физик кимчелеге булган кеше; *гаиб* (читтәге, ерактагы, әллә кайдагы) ↔ *гаеп* (гъәйеп) «хата, гөнаһ» һ. б. ш. *Гареб* (Көнбатыш) һәм *гарәп* (халык, тел) сүзләренең язылышын ныграк аерымлау да шул гомуми таләпкә җавап бирүне күздә тота.

6. Хәзерге әдәби телдә (сөйләм һәм язуда) нык үзләшкән, киң халыклашкан *азат, тәнкыйть иҗат, шәкерт, гадәт, максат, дәрт* кебек сүзләр хәзерге норма буенча бирелде (ягъни; *азад, иҗад...* түгел).

7. Нык үзләшмәгән китаби сүзләр, мәсәлән: *икъτисад, мәкъсуд (максуд), касд, гаид, җилд, игътикад, вөҗүд* һ. б. ш. авторда язылганча калдырылды *(икътисат, максут...* дип үзгәртелмәде).

8. Саңгырау тартыклардан соң, элекке имля буенча, *халыкга, торакга* (юнәлеш к.), *кайтган, убган* (үткән заман), *кайтгач, убгач* (үткән заман хәл фигыль) һ. б. ш. кебек язылган сүз формалары хәзерге орфография буенча *халыкка, торакка, кайткан, упкан, кайткач, упкач* рәвешенчә бирелде[1].

9. Саңгырау тартыклардан соң, элекке имля буенча, *башда, гадәтдә, рәвешдә* (урын-вакыт килеше); *йортдан, тумышдан, читдән* (чыгыш килеш), *кайтды, әйтде, китде* һ. б. ш. кебек формалар хәзерге орфография буенча *башта, гадәттә, рәвештә; йорттан, тумыштан, читтән; кайтты, китте, әйтте...* дип бирелде.

10. Шул ук аналогия буенча (пункт 9): *хезмәтдәш, кәсебдәш, ибдәш* кебек сүзләр дә хәзерге нормага буйсындырылды: *хезмәттәш, кәсептәш, иптәш* һ. б.

11. Әдипнең әүвәлге язмаларында *артдыра, йөрешдерә, карашдыра, килешдерә...* дип язылган фигыль формалары (йөкләтү юнәлеше, сирәклек дәрәҗәсе), 8, 9, 10 пунктлардагы аналогия буенча, *арттыра, йөрештерә, караштыра, килештерә...* рәвешендә алынды.

12. Әдипнең әүвәлге текстларында 1930 елларга кадәр даими очрый торган *урмандан, ягындан, җәһәтендән, шивәләрендән, кемдән, андан, синдән* (-н+дан/-н+дән) кебек формалар, хәзерге орфографиягә буйсындырылды.

13. Әүвәлге әдәби телгә гомумән, Г. Ибраһимов имлясына хосусан хас булган *дөрест(лек), дуст(лык), аст, өст* кебек сүзләр автор текстындагыча бирелде, ягъни *дөрес(лек), дус(лык), ас, өс* дип үзгәртелмәде.

* * *

Г. Ибраһимов әсәрләренең басылып чыккан биш томын төзегәндә түбәндәге моментлар нигез итеп алынды:

1. Әсәрләр хронологик тәртип буенча урнаштырылды (бу принцип авторның иҗат эволюциясен, карашларын, чор белән бәйләнышын күзәтү өчен дә уңайлы).

---

[1] Югыйсә, мондый сүзләрне автор текстындагы имля белән калдырганда, аларны контекстта уку-әйтү гаять кыенлаша.

2. Әсәрләрнең ике варианты булганда, алар икесе дә тупланмага кертелде (мәсәлән, «Татар хатыны ниләр күрми» повестенең 1910 һәм 1929, «Безнең көннәр» романының 1920 һәм 1934 елгы вариантлары тулысынча бирелде). Сюжет үзгәрешләре, проблемага автор позициясе, карашлары үзгәрү, аерым очракларда төп геройларның исемнәре алмаштырылу, шуңа бәйле рәвештә әсәрнең күләме үзгәрү, яңа бүлекләр өстәлү әсәрләрнең вариантлылыгы турында сүз алып барырга мөмкинлек бирә. Автор иҗат иткән бер үк әсәрнең ике вариантын янәшә бирү Г. Ибраһимов текстологиясендә беренче мәртәбә тәкъдим ителә.

3. Сигезтомлыгы күрсәтелгән квадрат җәяләр [...] белән текстологик кыскартулар торгызылды.

4. Хәзерге рус-европа текстология фәнендә кабул ителгән нормаларга туры китереп, авторның барлык әсәрләре тупланып бирелде, алар фәнни-объектив комментарийлар белән дә тәэмин ителде.

5. Текстта очраган гарәп-фарсы алынмаларына бит асты аңлатмалары (глоссалар) бирелде. Әсәрнең кайчан язылуы, кайда, кайчан, нинди имза белән нәшер ителүе, кабат басмалары турындагы искәрмә мәгълүматлар, текстларның эчтәлегенә, мотивларына, тарихи реалийларга, шәхесләргә караган шәрех-комментарийлар язылды.

Унбиштомлыкның бер үзенчәлеге: томнарга «Кушымта» рәвешендә Г. Ибраһимовның басылып чыккан әсәрләренә карата шул чорда дөнья күргән тәнкыйть мәкаләләре, бәяләмәләр туплап урнаштырылды. Бу мәкаләләр, бер яктан, шул заман әдәби тәнкыйтенең торышын күз алдына китерү өчен әһәмиятле булса, икенчедән, татар әдәбиятының үсешен, яңа жанрлар белән баюын һәм Г. Ибраһимовның әдәби стиленә кагылышлы фикерләрне күзәтү ягыннан да бик кызыклы.

XX йөз башында гарәп графикасында басылган газета-журналларның бүгенге көндә инде шактый таушалган булуларын да, һәркемнең бу язуны уку мөмкинлеге булмауны да истә тотып, әлеге материалларны бүгенге көн укучысына җиткерү җәһәтеннән томнарның әһәмиятләре бермә-бер арта.

Әдәбият

Алиева Ә.Х. Г. Ибраһимовның «Яшь йөрәкләр» романы турында замандашлары // Г. Ибраһимов мирасы һәм төрки дөнья. Казан, 2012. Б. 64–69.

Галимҗан Ибраһимов: мәкаләләр, истәлек-хатирәләр / төз. Р. Акъегет. Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. 544 б.

Зайнеева Г.Н., Хуснутдинова Г.А. Исторические реалии в произведениях Г. Ибрагимова (на примере произведений «Новые люди», «Красные цветы», «Люди») // Казанская наука. 2018. № 10. С. 30–32.

Заһидуллина Д. Язучы, галим, җәмәгать эшлеклесе // Мәгариф. 2012. № 2. Б. 6–9.

Ибраһимов Г. Безнең көннәр: роман. Казан: «Өмид» ширкәте матбагасы, 1919. 454 б.

Ибраһимов Г. Сайланма әсәрләр. Казан: Татгосиздат, 1933. 1 китап; Казан: Татгосиздат, 1934. 2 китап; Казан: Татгосиздат, 1934. 3 һәм 4 китап; Казан: Татгосиздат, 1934. 5 китап.

Ибраһимов Г. Сайланма әсәрләр. Казан: Татгосиздат, 1936.

Ибраһимов Г. Сайланма әсәрләр. Өч томда. Казан: Таткнигоиздат, 1956–1957.

Ибраһимов Г. Әсәрләр: 8 томда. Т. 1 / томны төзүче Г.К. Камалиев; текстларны, искәрмәләр һәм аңлатмаларны Р.Р. Гайнанов хәзерләде. Казан: Татар. кит. нәшр., 1974.

Ибраһимов Г. Әсәрләр: 8 томда. Т. 2 / томны төзүчеләр: А.Ш. Шамов, Х.Я. Гобәйдуллин; текстларны, искәрмәләр һәм аңлатмаларны хәзерләүчеләр: А.Ш. Шамов, Р.Р. Гайнанов. Казан: Татар. кит. нәшр., 1975.

Ибраһимов Г. Әсәрләр: 8 томда. Т. 3 / томны төзүчеләр: А.Ш. Шамов, Х.Я. Гобәйдуллин; текстларны, искәрмәләр һәм аңлатмаларны хәзерләүчеләр: А.Ш. Шамов, Р.Р. Гайнанов. Казан: Татар. кит. нәшр., 1975.

Ибраһимов Г. Әсәрләр: 8 томда. Т. 4 / томны төзүче, искәрмә һәм аңлатмаларны язучы А.Ш. Шамов; текстларны хәзерләүчеләр: А.Ш. Шамов, Р.Р. Гайнанов. Казан: Татар. кит. нәшр., 1976.

Ибраһимов Г. Әсәрләр: 8 томда. Т. 5 / томны төзүче, текст, искәрмә һәм аңлатмаларны хәзерләүчеләр: М.Х. Хәсәнов, Р.Р. Гайнанов. Казан: Татар. кит. нәшр., 1978.

Ибраһимов Г. Әсәрләр: 8 томда. Т. 6 / томны төзүче, текст, искәрмә һәм аңлатмаларны хәзерләүче Р.Р. Гайнанов. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986.

Ибраһимов Г. Әсәрләр: 8 томда. Т. 7 / томны төзүче, текст, искәрмә һәм аңлатмаларны хәзерләүче С.Х. Алишев. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984.

Ибраһимов Г. Әсәрләр: 8 томда. Т. 8 / томның материалларын туплаучы Лена Гайнанова; төзүчеләр, текстларны хәзерләүчеләр: Фазыл Фәсиев, Лена Гайнанова; искәрмә һәм аңлатмаларның авторы Фазыл Фәсиев. Казан: Татар. кит. нәшр., 1987.

Ибраһимов Г. Әсәрләр: 9 томда. Т. 9 / җыентыкны төзүче, текст һәм аңлатмаларны хәзерләүче Ф.И. Ибраһимова. Казан: Фикер, 2000.

Ибраһимов Г. Әсәрләр: 15 томда. Т. 1. Академик басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. 462 б.

Ибраһимов Г. Әсәрләр: 15 томда. Т. 2. Академик басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. 547 б.

Ибраһимов Г. Әсәрләр: 15 томда. Т. 3. Академик басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. 503 б.

Ибраһимов Г. Әсәрләр: 15 томда. Т. 4. Академик басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. 376 б.

Ибраһимов Г. Әсәрләр: 15 томда. Т. 5. Академик басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. 423 б.

Мөхәммәдова Г. Зур тормыш // Галимҗан Ибраһимов: мәкаләләр, истәлекләр-хатирәләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. Б. 346–412.

Нигматуллина Ю. Национальное своеобразие эстетического идеала. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1970.

Хәсәнов М. Г. Ибраһимов әсәрләренең икенче томы // Совет Татарстаны. 1957. 18 гыйнвар.

Хәсәнов М. Галимҗан Ибраһимов. Казан: Татар. кит. нәшр., 1964.

Алиева Әнисә Хәниф кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының текстология бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре

Зәйниева Гөлнара Нургали кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының текстология бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре